

**ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ
ДУМЦІ УКРАЇНИ XVIII СТ.**

Розкривається еволюція поглядів українських інтелектуалів на державницьку концепцію владно-адміністративного устрою української держави – Гетьманщини. Розглядається декілька доктрин: гетьмансько-парламентська, парламентсько-гетьманська, старшинсько-шляхетська республіка.

Ключові слова: державницька доктрина, концептуальні погляди, політична рівновага влади, законодавча, виконавча, судова влада.

«Держава являє одну із вищих форм людського устрою»

В. Антонович. 1888 р.

Територія проживання народу у новітній час залишалась головним полем битви у процесі формування етносоціальної свідомості, самоідентифікації народу як самостійної нації та, зрештою, ставила питання про формування власної концепції державного будівництва. Ця боротьба за територію державного існування у горнилі історії для бездержавних народів мала першочергове значення. Вона ще й ставила питання про виживання народу як етнокультурної, самобутньої спільноти в історичному просторі. Важливу роль у цьому процесі відіграла історична пам'ять, відображена як в усній народній творчості, так і в писемних творах, котрі підтверджували право народу на недоторканість і незалежність власної країни проживання. Історична пам'ять народу, як «своєрідна система цінностей», трактує історичні події та персоналії через призму оцінок всього соціуму. Тому є найкращим показником національної самосвідомості [1]. Поряд із тим, у новітній час для європейських бездержавних народів актуалізується проблема створення власних політичних інституцій, які згодом ставали цементуючим ядром і «рушієм формування націй» за новими суспільними принципами [2]. За визначенням німецького дослідника Д. Лангевіше такими інституціями на початковому етапі виступали церкви та всілякі громадські об'єднання. Наразі найбільшим досягненням були національні автономні утворення в складі багатонаціональних імперій. Автономний статус у різних своїх виявах забезпечував максимум самобутнього політичного розвитку народів і давав надію на утвердження у майбутньому своєї власної окремішньої держави.

На рубежі XVIII – XIX ст. ідея державності для багатьох європейських народів перетворюється у першочергову проблему реалізації свого суспільно-політичного буття. Але щоб перейти до державотворчого процесу, необхідно було вирішити питання про форму і принципи управління та функціонування адміністративних органів влади. У цій справі на порядок денний висувались як історичні традиції політичної самоорганізації, так і новітні прогресивні світоглядні теорії та концепції державного влаштування.

У вітчизняній історіографії вивчення політичної культури українського соціуму в епоху середньовіччя і новий час є однією із пріоритетних проблем. Серед українських істориків особливо відзначають праці П. Саса, О. Струкевича, В. Смоля, В. Конаненка, О. Кресіна, у яких глибоко аналізується теоретична спадщина, світогляд і політичні традиції українства. Проте, поза увагою дослідників залишилось таке важливе питання, як еволюція поглядів українських інтелектуалів відносно державницької концепції владно-адміністративного устрою в роки існування Гетьманщини. Це й стало головною метою представленого дослідження.

Українська теоретична думка пройшла непростий шлях пошуку моделі політичної самореалізації українського соціума.

Зокрема, на теренах Наддніпрянщини в результаті Національної революції середини XVII ст. утворилась нова держава із специфічною владно-управлінською системою та соціальною суспільною структурою. Українська козацька держава (Гетьманщина) суттєво відрізнялась від тогочасних існуючих європейських моделей державного устрою. Особливо показово вона дисонувала у порівнянні із сусідніми, монархічними країнами – Річчю Посполитою й Московією. У першому випадку провідним був принцип аристократизму з виборним королем та всесильною олігархією. У другому, авторитарний принцип управління з одноособною деспотичною владою монарха [3]. Українська молода держава практично запропонувала європейській спільноті

діаметрально протилежну модель – республіканську і дуалістичну форми державного управління, засновану на демократичних засадах [4].

Провідними принципами державно-управлінської системи Гетьманщини визнавались – виборність, відповідальність, колегіальність по всій вертикалі влади та самоврядування. Колективна воля в системі управління була практично возведена у закон. Подібні особливості державного влаштування Гетьманщини були наслідком світоглядних уявлень українців про свою політичну самоорганізацію, зрештою, виявом традиційної політичної культури соціуму ще з часів Київської Русі.

Важливою політичною інституцією за княжої доби було віче як добровільне зібрання громади, і вічеве право, яке зобов'язувало заможних громадян і дружинників (представників військового стану всіх рівнів) брати участь у вирішенні загальнодержавних справ. В основу вічевого принципу було покладено право вибору та відповідальності влади перед суспільством [5].

Вічове право залишилось провідним атрибутом політичного життя українства і широко використовувалось на Запорозькій Січі. Щоправда, там воно трансформувалось у загальну і старшинську ради. На Січі через загальну раду кожен член запорозького козацького товариства ставав суб'єктом політичного життя і міг реалізувати у певній мірі свої громадянські права [6].

Творець Української козацької держави Б. Хмельницький у розбудові адміністративно-політичних інституцій використовував як історичні традиції, так і власну концепцію й теоретичну спадщину українських мислителів – І. Вишинського, С. Оріховського, Й. Верещинського та інших, які пропонували свої проекти творення козацької республіки на Подніпров'ї.

Наступники Великого гетьмана – І. Виговський, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа продовжили справу державотворення та, одночасно, вносили й певні свої корективи у практику щодо питань форм і методів управління країною. Проте в силу об'єктивних причин у другій половині XVII ст. процес державного будівництва і моделювання нових суспільних відносин на основі договірного права не отримав своєї конструктивної «довершеності» і «усталеної взаємодії» [7]. На перешкоді стояв фактор війни, проблема захисту своєї території та її суверенітету від агресії сусідніх країн як на сході, так і на заході. Другий вагомий фактор, що стояв на перешкоді – це перманентне громадянське протистояння, спричинене міжклановою боротьбою козацької старшини за владу, яка до того ще мала діаметрально протилежні політичні уподобання відносно союзників-протекторів й політико-юридичного статусу країни. Цей період, що увійшов в історію під назвою Руїни, не тільки не сприяв консолідації політичних сил й розбудові козацької України, але й призвів як до територіальних втрат, так і до обмеження політичної самостійності Гетьманщини. Наприкінці 80-х рр. XVII ст. українська козацька держава зберігалась лише на Лівобережній Україні у формі автономії під протекторатом Московського царства. Поряд з тим, українські політичні інституції функціонували на Слобожанщині, котра представляла окремий український регіон у складі, знову ж таки, Московії. Осібність від Гетьманщини демонструвала й Запорозька Січ, яка почала у другій половині XVII ст. заявляти про свою непокору центральній гетьманській владі й московському урядові.

Непроста геополітична ситуація поставила перед українським козацьким політикумом декілька завдань: захистити особливий політико-юридичний статус Лівобережної України; чітко визначити умови протекторно-васальних взаємин із Московією, враховуючи норми загального європейського правового кодексу; підготувати ґрунт для об'єднання українських земель в єдину державу під гетьманською булавою. Але, передусім, українська еліта розуміла, що має зберегти і забезпечити дієвість внутрішньої державної системи управління. Адже повнокровне функціонування державних інституцій гарантувало і утверджувало у майбутньому державницький поступ українського соціуму. Отже, український політикум повинен був, передусім, для реалізації вище вказаних завдань налагодити систему управління в країні. Потрібно було виробити концепцію державного розвитку і віднайти оптимальну модель владно-управлінської структури та суспільних відносин.

У XVIII ст. українські інтелектуали з козацько-старшинського середовища запропонували суспільству декілька концептуальних моделей державного устрою та соціально-політичного управління. Це такі як: гетьмансько-автократична влада із моноцентричною системою управління; парламентсько-гетьманська форма державності, гетьмансько-парламентська модель при збереженні міждержавних протекторно-васальних відносин із Московією, та автономно-парламентська форма управління із доміантом влади сюзерена. Всі названі конструкції державного влаштування і системи управління час від часу співіснували, або одна із них певний період домінувала у суспільному баченні політичної самоорганізації українського соціуму.

Гетьмансько-авторитарна модель управління в Україні була найбільш оптимальна у період правління Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, коли стояло питання про необхідність вирішення оборонних стратегічно-тактичних завдань захисту молоді козацької держави.

Проте, навіть при сильній гетьманській владі генеральна і полкова старшина завжди заявляла про себе як важливого політичного гравця у державних справах і вважала своїм обов'язком нагадувати усім гетьманам про публічність та відповідальність його вчинків перед суспільством, надавати поради щодо зовнішньо-внутрішнього політичного курсу країни тощо [8]. Прагнення старшини бути суб'єктом державного життя й тримати у своїх руках важелі політичної влади рельєфно простежується в гетьманських листах до російських урядовців і царя. Так, наприклад, читаємо: «...без поради полковників та іншого товариства нічого вчинити не можна»; «...зі спільної всієї старшини війська Запорозького поради те вчинилось» [9]. Цей стан речей досить добре ілюструє, що для українського менталітету в жодному разі не притаманна була монархічна форма правління з її одноосібним волюнтаризмом.

Гетьман І. Мазепа теж вдавався до автократичних методів правління. Але свій автократизм він спрямовував на поширення європоцентристських цінностей в Гетьманщині та на консолідацію української еліти навколо державницької ідеї. Також йому доводилось проводити жорсткий курс на нейтралізацію боротьби між старшинськими угрупованнями за першість у владній ієрархії та проти охлократичних поривань соціальних верхів відносно гетьманського інституту. Одночасно гетьман І. Мазепа дбав про необхідність формування більш досконалої владно-управлінської системи, головним критерієм якої мала бути рівновага владних повноважень між різними державними інституціями та утвердження дуалістичної форми правління в особі гетьмана і козацької старшини. Вже у 1692 р. І. Мазепа своїм універсалом започаткував відділення Генерального Суду від гетьманської інституції і перетворення його у невідконтрольний українському керманичу вищий самостійний державний орган. Гетьман позбавив себе права одноосібно судити і виносити вирок старшині за будь-які провини, щоб «без розслідування і без суду генерального не були покарані і в заслання відіслані із єдиного гніву гетьманського» [10]. Отже, козацька еліта практично вже на офіційному рівні визнавалась суб'єктом внутрішньополітичного управління країною.

Для українського менталітету завжди важливою була збалансована й урівноважена взаємодія різних гілок влади у вертикалі управлінської системи. Відповідно, необхідно було віднайти найбільш оптимальну модель державного управління та встановити єдиний кодекс законів функціонування державно-адміністративного апарату в Україні.

Вперше модернізацію політичної самоорганізації Гетьманщини запропонували у Конституції 1710 р. впливові козацькі старшини – П. Орлик, А. Войнаровський, К. Гордієнко, Д. Горленко, К. Довгополенко, брати О., І. та Г. Герцики, І. Ломиковський, Ф. Мирович та інші. Це були найближчі сподвижники гетьмана І. Мазепи. Можна з упевненістю стверджувати, що мазепинські державні ідеали та бачення історичних перспектив України до певної міри знайшли своє втілення у Конституції 1710 р. і творчо доповнені його послідовниками.

Передусім, цей правовий документ підтвердив республіканську форму правління з виборним гетьманом. Але влада українського керманича тепер обмежувалась Генеральною радою, яка являла собою представницький орган з дорадчими, законодавчими і контролюючими повноваженнями. Членами Генеральної ради ставали генеральна, полково-сотенна старшина Лівобережної і Правобережної України, делегати від Запорозької Січі і по одному виборному козаку від кожного полку – «людей розважливих і заслужених» [11]. Встановлювались нові конкретні правила відносин між козацькою старшиною та гетьманським інститутом влади.

Рамки владних повноважень українського керманича і його адміністрації обмежувалась виконавчими функціями управління й перебувала під пильним контролем і регламентацією Генеральної ради. Український володар трактувався лише як вища посадова особа і не мав права «зневажати стародавні права і вольності України», утискувати посполитих, нехтувати правом виборності тощо. Гетьман позбавлявся права впливу на судову гілку влади, можливості судити старшину за будь-яку провину, позбавляти її майна, посад і життя. Крім того, він повинен був відповідати перед судом за свої невдачі в управлінській діяльності й підлягав критиці з боку Генеральної ради [12].

Відносно козацької старшини – то вона офіційно отримала можливість безпосереднього керівництва державою. В її руках зосередилась не тільки законодавча і контролююча діяльність, але й кадрова політика. Саме Генеральна Рада – своєрідний парламент – звільняв чи затверджував

кандидатів на вакантні адміністративні та військові посади. Зокрема, прерогативою Генеральної ради стало формування складу Генерального суду. З іншого боку, Генеральний суд за Конституцією перетворився в самостійну незалежну гілку влади, яка була підзвітною не гетьманові, а парламенту.

Нові тенденції простежуються й у фінансово-податковій сфері. Хоча кандидатура генерального підскарбія (тобто міністра фінансів за сучасною термінологією) залежала від уподобань гетьмана, але узгоджувалась парламентом. Полкові й міські підскарбії обирались на загальних радах кожного полку чи радах міста [13]. Разом із обраними полковими і міськими підскарбіями генеральний підскарбій мав вирішувати широке коло економічних питань: складання кошторису, визначення розмірів податків тощо.

Таким чином, Конституція 1710 р. створювала своєрідну рівновагу у владному інституційному трикутнику: виконавчому (в особі гетьмана і його кабінету міністрів – генеральної старшини), законодавчому (в особі парламенту) та судовому (в особі Генерального суду).

Парламентсько-гетьманська форма правління, основана на принципах виборності, відповідальності, звітності по всій вертикалі владної піраміди, в уявленні українських інтелектуалів, авторів Конституції, була найбільш прийнятною формою державного устрою української держави. Зрештою, це відповідало політичному світогляду, історичним традиціям українців, які психологічно не сприймали як династично-монархічну систему державного управління, так і всевладдя окремої особи чи групи олігархату.

З іншого боку, Конституція 1710 р. підтвердила на практиці стійкість традиційних уявлень українських і європейських мислителів С. Оріховського, Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка щодо договірного походження держави. Ця теорія заперечувала сакральність влади монарха та його домінування над суспільством. Зокрема, Г. Гроцій у 1625 р. запропонував радикально новий погляд на державу як «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права кожного громадянина і права загальної користі для всього суспільства» [14]. Принципи державницької доктрини Г. Гроція, як показує текст Конституції, були не тільки відомі українським інтелектуалам, але й знайшли практичне застосування в правовому документі.

Варто відзначити, що Конституція 1710 р. задокументувала факт формування в українському суспільстві підвалини нової ідеології «громадського республіканізму». Ця тенденція досить рельєфно простежується по декількох позиціях як у розв'язанні питання форми державного устрою, співвідношення функціонування владних інституцій, так і конституційних статтях соціально-економічного змісту (статті 10 – 16). В них мова йде про захист соціальних інтересів та економічних потреб найбідніших категорій населення, сімей загиблих рядових козаків, господарських прав міст і міщан від зловживань ринкових комісарів – збирачів податків тощо [15]. Це був досить новий підхід для тогочасних європейських реалій.

Відомий британський вчений Ентоні Д. Сміт, знавець політичної історії Західної Європи, писав про зародження ідеології громадської республіканської нації наприкінці XVIII ст. в Англії, Америці та Франції. У XIX ст. згідно його висновків, ця ідеологія, у поєднанні із зростаючою етнонаціональною самосвідомістю суспільства, започаткувала процес формування модерних націй [16].

Як бачимо, українські інтелектуали на ідейно-теоретичному рівні значно раніше підійшли до витворення нової формули державної моделі, основаної на громадянському праві, хоча в період існування станового суспільства. Це передусім було пов'язано із природним тяжінням українського соціуму до визнання першості громадянських ціннісних орієнтирів над монархічно-державними. Видатний український історик М. Костомаров стверджував, що на ментально-генетичному рівні в українському суспільстві «зв'язок між людьми будувався на взаємній угоді, яку можуть розірвати за їх же згодою». Тобто, договірний принцип був визначальною рисою всього суспільного і політичного життя народу. Відповідно у взаєминах особи й суспільства, як зазначає вчений, важливим критерієм для українців у повсякденні ще «був принцип свободи вибору та згоди, у політичній сфері – незаперечне право вільно створювати добровільні товариства, владні структури», які у свою чергу не повинні стояти на перешкоді прав особистої свободи [17]. Тож за М. Костомаровим договірний принцип і громадянське право на свободу вибору були визначальною рисою всього суспільного і політичного життя українців. Видатний дослідник В. Антонович теж вважав особливою та визначальною національною рисою українства потяг до громадського самоврядування від князівського періоду до Нового часу. Вчений стверджував, що ідея громадянського устрою в українському суспільстві завжди протистояла монархічно-державницькій бюрократичній системі управління [18].

Але на шляху реалізації природних національних особливостей українського народу в створенні своєї моделі державності на основі демократизму, республіканізму, парламентаризму стояли непоборні геополітичні чинники. У XVIII ст. це була передусім залежність від країни-сюзерена – Росії чи Польщі – (до складу яких входили українські землі) з абсолютно протилежним суспільно-політичним устроєм, державною структурою, світоглядно національним мисленням. В. Антонович з цього приводу писав, що державні організми, в яких доводилось перебувати українцям, гнобили українське життя й невілювали національні особливості народу – такі, як «широкий демократизм», «громадський устрій», «вічевий принцип», «признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства» [19].

З цими реаліями та особливостями українського суспільно-політичного життя жодним чином не могла погодитись деспотично абсолютистська монархія Романових, яка взяла на себе зобов'язання протектора Лівобережної України.

Російський істеблішмент докладав чимало зусиль, щоб перекроїти та уніфікувати Гетьманщину за своїм взірцем, насаджував свої ціннісні орієнтири та мораль. В період гетьманування І. Скоропадського і діяльності Першої Малоросійської колегії (1722 – 1727) у свідомість українського суспільства успішно імплантується ідея «малоросійства», яка пов'язувала долю українських земель виключно з історією Московського царства та Російською імперією. Результатом ідеї «Малоросійства» стає надмірне вип'ячування релігійної єдності українського і російського народів та культивування етнічної спорідненості [20].

Відповідно в середовищі української козацької старшини дедалі поглиблюється центристсько-імперське світобачення. Це приводить до кризи ідеї політичної незалежності, державної самостійності та поширення автономістичних настроїв. Автономістичні тенденції простежуються навіть у козацьких літописах Г. Грабянки, С. Величка Р. Ракушки-Романовського першої чверті XVIII ст. Хоча вони й були написані з позиції патріотизму та відстоювали територіальну цілісність українських етнічних земель й політико-юридичні права в складі Російської держави.

Поряд із тим, вищими російськими сановниками була задіяна програма руйнування балансу рівноваги влади в Гетьманщині. Рік за роком невілювалась роль і повноваження гетьманського інституту в державній структурі Лівобережної України [21]. Порухення моноцентричності влади активізувало міжкланову старшинську боротьбу за першість в управлінській системі козацької держави, за нові посади, за матеріальні та соціальні преференції. Старшинський розбрат і свавілля всіляко стимулювались царською адміністрацією за допомогою різноманітних політичних технологій за принципом «розділяй і володарюй». В результаті деструктивної діяльності українського істеблішменту Лівобережна Україна у 20-х рр. XVIII ст. опинилась в глибокій політичній та економічній кризі.

Дистрофія влади мала місце по всій вертикалі управлінської піраміди. А впровадження у державну систему Гетьманщини суто російського адміністративно-бюрократичного органу – Малоросійської колегії, як вищої владної установи, знаменувало, всутності, крах української державності. Перед українською козацькою старшиною постала загроза втрати не лише своєї державності, але й загроза зійти з політичної арени як окремого привілейованого стану. В цій критичній ситуації український політикум замислюється над виробленням нової концепції політичної самоорганізації українського соціуму.

Групою українських інтелектуалів у другій половині 20 – на початку 30-х рр. XVIII ст. був підготовлений проект з утвердження на Лівобережжі старшинсько-парламентської форми правління. Цей проект відомий в історії під назвою «Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана» і поданий на розгляд російському вищому урядовцю О. Шахматову у 1733 р. За правомірним висновком О. Струкевича «Анонімну записку» варто трактувати як проект малої конституції [22].

Проект передбачав, що головна роль в управлінні українською державою мала належати Старшинській раді, яка являла собою представницький орган парламентського типу, з однією поправкою, що її членами могла бути виключно козацька старшина. Відповідно всі важелі влади у законодавчій та виконавчій сфері переходили до рук генеральної і полкової старшини. До компетенції Старшинської ради належали питання, пов'язані з роздачею маєтків чи млинів за державну службу, призначення на уряди всіх рівнів, формування складу членів Генерального Суду і Генеральної Військової скарбниці, контроль за фінансами, визначення розмірів податкових зборів та витрат на потреби центральних і місцевих держустанов. Значно розширювались

повноваження полкових адміністрацій [23]. Подібно до Конституції 1710 р. судова гілка влади визнавалась окремою самостійною владною структурою.

Поряд із тим в «Анонімній записці» передбачалось збереження гетьманського інституту, але в якості бутафорного органу, як традиційний атрибут політичної культури українського соціуму. Згідно проекту гетьман позбавлявся права самостійних дій в усіх галузях державного життя. Будь-яке прийняте ним рішення без згоди генеральної старшини та Старшинської ради оголошувалось поза законом [24].

Отже, український істеблїшмент прагнув запровадити на теренах Лівобережної України старшинсько-шляхетську республіку, де домінантом політичного життя виступала саме козацька старшина.

Необхідно відзначити, що цей проект був спрямований у більшій мірі не стільки проти гетьманської посади, як проти всевладдя російських адміністративних бюрократичних установ Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду, очолюваного князем О. Шаховським. Одночасно в «Анонімній записці» простежується тверда позиція української еліти відносно збереження за Гетьманщиною широкої державної автономії з її незмінними принципами політичної культури: публічність, виборність, колегіальність, правами представницької громади на прийняття важливих рішень та вирішення загальнодержавних завдань шляхом парламентського зібрання й більшістю голосів.

Парламентсько-республіканська доктрина не отримала схвалення царського уряду й не була впроваджена в українську державну систему в подальші роки. В той же час ця концепція державної моделі продовжувала бути привабливою для суспільства, як одна із можливих альтернатив збереження української державності в умовах тотального наступу Російської імперії на політичні права і свободи Гетьманщини. Ідея старшинсько-шляхетської республіки була провідною і в деяких тогочасних історичних працях – «Короткий опис Малоросії» (1734) невідомого автора, «Літописець або короткий опис знаменних дій і видатків» Я. Лизогуба (1742), в певній мірі у працях П. Симоновського, мемуарах М. Ханенка, Я. Марковича, П. Апостола. Наукова цінність названих праць є нерівнозначною. Компілятивні та описові за своїм характером вони, передусім, розкривають настрої та світогляд козацької старшини, ставлення до нововведень імперського уряду в Україні, розуміння та оцінку українськими верствами внутрішньополітичних процесів у козацькій країні тощо.

Попри все для козацьких літописних описів 30 – 50-х рр., за спостереженням М. Марченка, характерними рисами були «тенденційні автономістичні погляди» авторів, шляхетський республіканізм і прихильне ставлення до сюзерена. Критика політики російських самодержавців відносно Лівобережжя чи Слобожанщини подавалась досить дозовано і була поміркованою [25]. Конфронтація з царатом, певно не входила в плани українських інтелектуалів. Головним своїм завданням вони вважали міцно триматись позиції міждержавних протекторно-васальних взаємин із Росією.

Ключовою формулою цих взаємин виступало «природне право» кожного народу [26] на своє суверенне державне існування хоча й у форматі автономії. За європейським міждержавним правовим кодексом держави-васали, які визнавали протекторам сусіднього легітимного володаря, неодмінно зберігали недоторканість своїх прав і свобод. Крім того, їх державність як така визнавалась легітимною в міжнародному політико-правовому контексті. Українська козацька старшина завжди орієнтувалась на європейську доктрину «договірності» й принципи політичної культури. Тож у протекторі вона бачила гаранта «політичних потреб» Гетьманщини, захисника цілісності її території в разі військової агресії третьої сторони, «непорушності цілісності прав... і вольностей військових». Поряд із тим «обумовлене підданство» протекторату, на переконання старшини і всього козацтва, передбачало в кінцевому разі тільки військову службу на користь сюзерена. Відповідно служба російському монархові ототожнювалась з ідеєю служби Українській державі [27].

Український політикум розглядав цю формулу як основу основ усіх українсько-російських міждержавних відносин на політичному, психологічному й ментальному рівнях. І саме про такий формат цих відносин писали українські державні діячі, дипломати, теоретики в усіх петиціях, прошеннях, зверненнях до російських монархів, в історичних та літературних творах. Козацька старшина не втомлювалась нагадувати російським самодержавцям, що Гетьманщина (або за офіційною імперською документальною термінологією – Малоросія) є окремою державою, яка лише визнала зверхність царя на протекторно-васальних умовах. «Так мы с тобою равны и одно составляем. Одному, не двум государям присягаем, – почему почитаю тебя равную себе» – пише у

віршованій формі військовий канцелярист С. Дівович у своєму історично-літературному творі «Розмова Великої Росії з Малоросією» [28].

У суспільно-політичній думці протягом всього XVIII ст. рельєфно простежується факт усвідомлення українцями себе як державної нації. Дискусія в українському суспільстві тривала лише щодо концепції форми і методів владно-адміністративного управління козацькою державою.

В 60-х рр. XVIII ст. в середовищі української еліти сформувались та співіснували дві доктрини політичного розвитку Гетьманщини в умовах автономного статусу. З одного боку, козацький істеблішмент прагнув утвердити гетьмансько-парламентську форму правління, з іншого – старшинсько-шляхетську парламентську республіку. Варто зазначити, що в кожному проекті в більшій чи меншій мірі були відображені головні ідеї та принципи Конституції 1710 р.

У першому випадку, проект передбачав консолідацію української еліти й суспільства навколо гетьманського інституту, який розглядався як традиційна і важлива ознака державності Лівобережної України. Також з погляду українських інтелектуалів, гетьманська форма правління гарантувала козацькій Україні виконання царським урядом міждержавної угоди 1654 р., незмінність і непорушність українських давніх звичаєвих прав, з якими погодився ще московський цар Олексій Михайлович при укладенні цієї угоди. В кінцевому разі, це означало визнання особливого політико-юридичного статусу Гетьманщини в межах імперії. Зрештою, гетьманська форма правління могла поставити крапку на згубному всевладді старшинської олігархії в політичному житті Лівобережжя. Державницька доктрина гетьмансько-парламентської форми правління досить добре проілюстрована в тогочасних документах – «Про виправлення стану Малоросії» (1762), «Прошення малоросійського шляхетства» (1763) та в «Наказах» старшини й рядового козацтва (1767). Ці документи засвідчили готовність українського політикуму виправити попередні помилки й здійснити серйозні практичні заходи у напрямі встановлення владної рівноваги між різними гілками державної системи управління.

Протягом 1751 – 1763 рр. в Гетьманщині була проведена низка реформ у вищій та середній ланках військово-адміністративного управління і в судочинстві. Результати реформаційної діяльності козацької старшини в роки гетьманування К. Розумовського найрельєфніше розкриті в «Прошенні малоросійського шляхетства».

Від 1759 р. за гетьманським універсалом головною законодавчо-регулюючою інституцією в державі стала Генеральна рада – представницький орган парламентського типу. Очолювати Генеральну раду обов'язково мав гетьман – «вільно обраний малоросійським народом». На місцях важлива роль належала полковим радам (сеймикам). За текстом «Прошення» окреслювалось коло діяльності Генеральної і Полкової рад: «...для загальних наших постанов і справ, так і для порад з приводу потреб малоросійського народу..., на яких всі ці нові постанови і справи повинні бути прийняті і вирішені більшістю голосів» [29].

Гетьман наділявся прерогативами вищої виконавчої влади, але всі його «нові впровадження і справи повинні бути визначені й вирішені більшістю голосів... малоросійських чиновників» – тобто, Старшинською радою (кабінетом міністрів).

Подібно до Конституції 1710 р. козацька старшина у своїй діяльності по модифікації державної системи здійснила розподіл владних компетенцій між різними органами державного управління і розділила виконавчу владу на цивільну та військову. Особлива увага знову була звернена на судочинство. На підставі реформ 1760 р. і 1763 р. судові чиновники всіх рангів і судів (Генерального, земського, підкоморського, гродського) обирались терміном на один рік. Цей факт зафіксовано у «Прошенні»: «...призначені в ті суди і трибунал чиновники обрані були вільними голосами...» [30]. Відповідно судові установи зобов'язані були дотримуватись українських традиційних правових норм і кодексів, як то – Литовського статуту, Саксонського зеркала, зводу законів «Порядок» В. Троїцького, «Процесу краткого прикладного» Д. Апостола. Генеральний суд оголошувався самостійною державною інституцією, підзвітною лише Генеральній раді (парламенту).

Серйозні зрушення у розподілі владних прерогатив і в становленні рівноваги між різними адміністративно регулюючими органами державного управління відбулись також у фінансово-економічній сфері. Центральні державні установи – такі як Генеральна скарбниця і Лічильна комісія перейшли під контроль і підзвітність Старшинської й Генеральної рад. Але цей реформаційний крок козацька старшина у більшій мірі спрямувала на захист господарського життя Гетьманщини від посягань імперської адміністрації, яка через свою гіперактивну зовнішню політику відверто і безцеремонно викачувала економічні ресурси Української держави. Досить гостро це питання поставила українська делегація під час роботи Законодавчої комісії у 1767 –

1768 рр. Козацька старшина, міщанство, рядове козацтво, військові обивателі продемонстрували єдність і рішучість у своїй вимозі звільнити економіку Лівобережжя від опіки петербурзького уряду.

В ході засідань Законодавчої комісії розгорнулась запекла боротьба української делегації (73 особи) з російськими сановниками у питанні політико-юридичного статусу Лівобережної України у збереженні традиційного адміністративно-територіального і військового устрою, податкової служби і соціальної структури тощо, тобто, всього того, що було атрибутом і особливостями української державності. У цьому двобої з імперією козацько-старшинський політикум використав дві концептуальні доктрини українського державного улаштування і системи управління з метою захисту політичних природних прав українців. На перших засіданнях Законодавчої комісії депутати від Лівобережжя і Новоросійської губернії (створена на південно-центральных українських землях в 1764 р.) активно відстоювали концепцію гетьмансько-парламентської форми правління, що практично була впроваджена у політичне життя за гетьманування К. Розумовського. Українська делегація «невідступно просила» відновити гетьманську посаду, ліквідовану у 1764 р., виборність гетьмана «вольними голосами», для збереження «малоросійських прав, вольностей і звичаїв» [31].

Проте, петербурзькі урядовці (А. Бібіков, А. Вяземський, П. Румянцев) від імені імператриці Катерини II категорично заборонили обговорювати питання повернення гетьманського правління в Малоросію й відверто пригрозили українським депутатам кримінальною відповідальністю за порушення політичного спокою та цілісності Російської монархії [32].

В цій складній геополітичній ситуації український політикум блискавично зреагував і запропонував інший проект модернізації української автономії. Його головна концептуальна ідея полягала у запровадженні суто парламентської форми правління у вигляді старшинсько-шляхетського представницького органу – Генеральної ради (сейму), як вищої державної законодавчої, контролюючої і тепер вже й виконавчої установи.

Авторство нової програми державного будівництва належало лубенському шляхтичу Г. Полетиці. Вона знайшла загальну підтримку українських депутатів й розглядалась як єдиний можливий спосіб захистити і зберегти державність Лівобережної України. У діалозі з російським самодержавством про доцільність існування української шляхетської республіки, Г. Полетика висунув тезу про економічні та політичні здобутки Росії від приєднання до неї Малоросії. Ця теза переросла у цільну теорію, оснащену доказовим історичним матеріалом і лягла в основу нової української доктрини владно-управлінської системи [33].

В проекті була остаточно поставлена крапка щодо питання подальшого функціонування гетьманського інституту в політичному житті Малоросії. Лубенський шляхтич заявив, що всі гетьмани скомпрометували свою посаду тиранією, корупцією, кумівством, протекціонізмом. Вони нехтували принципами виборності урядовців за професійними якостями заради своїх родичів та свояків, чим нанесли величезної і непоправної шкоди державній справі. Г. Полетика протиставляв гетьманському інституту колективну волю Генеральної ради, яка є взірцем політичного раціоналізму, моноцентризму, колегіальності й відповідає давнім традиціям українського народу.

Завдяки парламентаризму в державній системі Малоросії, на переконання Г. Полетики, мала відновитись рівновага політичних сил у різних галузях управлінської структури і самоврядування на полково-сотенному територіальному рівні. Найголовнішим було те, що Г. Полетика підкреслював важливість дотримання принципу виборності у кадровій політиці в старшинському корпусі. Генеральна рада при підборі та призначенні осіб на управлінські посади, передусім, повинна була враховувати професійність («кваліфікацію»), зацікавленість посадовця у «місцевих справах», «відповідальність» перед суспільством і країною [34]. Тільки такий підхід у формуванні виконавчих, судових, законодавчих, адміністративних органах влади, на його думку, допоможе Гетьманщині налагодити і зміцнити внутрішньополітичне життя, тільки така виважена взаємодія козацької старшини унеможливить нищення української державності імперією.

Але українські проекти 60-х рр. XVIII ст. не отримали своєї подальшої реалізації. Російська імперія навіть не допускала думки про існування будь-якої автономії на українських землях. У 1775 р. була знищена Запорозька Січ – останній військовий форпост України, який міг протистояти імперії. У 1782 р. територію Гетьманщини за російською губернською реформою розчленували на три окремі адміністративно-територіальні одиниці – намісництва, які підлягали владі Сенату. В наступні роки на Лівобережжя повернулось кріпосне право (1783) московсько-самодержавного гатунку. Далі уніфікації зазнало козацьке військо, а рядові козаки, переведені у стан військових обивателів, згодом були прирівняні до звичайних сільських землеробів. Козацька

старшина і шляхта зросійщилась, асимілювалась в російське дворянське середовище і перестала бути носієм державницької ідеї. З легкої подачі колишнього бунчукового товариша і канцлера Катерини II О. Безбородька в суспільно-політичній думці й надалі утверджується концепція малоросійства з поправкою на ідентифікацію українців, як невеликої етнічної підгрупи загальноросійської нації [35]. А синонімом самоназви українець стало «селянин» або «холоп». За визначенням дослідника З. Когута, «асиміляція корінної еліти в іншу культуру означала також втрату національного політичного періоду» [36]. Здавалось, Україна тихо і мирно перетворилась у глухий закуток імперії.

Але поряд із чисельними асиміляторами із вищих верств українського суспільства залишилась когорта патріотів-традиціоналістів, які міцно тримались української державницької ідеї і намагались протистояти руйнівним інтеграційним процесам, невілюванню політичної культури і самосвідомості українців. Це були видатні й непересічні особистості того періоду – П. Симоновський, В. Капніст, М. Миклашевський, І. Хованський, Т. Калиновський, Ф. Туманський, О. Лобисевич, А. Худорбій та інші.

Думки та прагнення українських традиціоналістів 80 – 90-х рр. XVIII ст. знайшли свій вияв у знаменитому історико-літературному творі «Історія Русів», який задекларував невмирущість української ідеї державності, республіканізму, громадянськості. Цей своєрідний політичний трактат про історичну долю українців-русів від давніх часів запропонував суспільству декілька принципово нових концептуальних поглядів державного розвитку українського соціуму.

Передусім, такою є ідея політико-державних традицій українства від епохи Київської Русі, котра була ним же створена. «Відомо по історіях, що цей народ був самостійним і самодержавним із найвіддаленішої давнини під управлінням своїх князів, досить славних великими своїми діяннями та війнами», – стверджує автор [37]. Тож, «Історія Русів» – з одного боку – відійшла від козацької літописної традиції відносно скіфсько-сарматської генези походження держави русів. З іншого боку, вона перекреслила усталену російсько-імперську концепцію, за якою саме Московія має право претендувати на територію, культуру та історію Давньоруської держави. Автор твору подав також фактологічні та філологічні докази відносно української приналежності самоназви «Русь», яку згодом привласнили московські царі. Адже автор пише, що починаючи з 1547 р. князь Іван Грозний перейменував себе у царя і самодержавця російського і відтоді «його володарі сею назвою титулувались з перейменуванням, нарешті, Царства Московського на Російське, яке на відміну від Червоної і Білої Русі, звалось Великою Росією. Ті ж обидві Русі – вкупі названі Малою Росією» [38].

По-друге, в «Історії Русів» була повністю відкинута усталена для XVIII ст. ідея автономізму. Автор заявив про незалежний і соборний шлях розвитку Української держави. Народ русько-український «є і має бути ні від кого, крім себе самого й уряду свого, незалежним, а уряд той вибирається і встановлюється загальною радою...» По-третє, знову підкреслюється принцип виборності народом влади, що є наріжним каменем державотворення: «І ніхто їм у тому нехай не заважає, не втручається ніяким способом, ні тайним, ні явним, а найборзій насильством» [39].

Отже, автор накреслив картину демократичної виборчої системи і життя, яким і далі мав жити український народ, яке він колись виборов і закріпив у юридичних документах. Крім того, в «Історії Русів» протягом всього твору, підкреслювалось, що природною формою політичної самореалізації українців може бути тільки республіканська форма правління за принципом гетьмансько-парламентської системи правління.

Один із важливих суспільних концептів, поданих в «Історії Русів», була також ідея самобутності історичного розвитку українського народу в просторі та часі, відмінний від східних і західних сусідів. Саме цей ідейний напрям пронизує увесь твір. Завдяки глибокому аналітичному зрізу історії українсько-російських взаємин, автор повністю розбиває нав'язану українству концепцію «малоросійства» і ставить питання про його самоідентифікацію та потребу серйозного підходу до вивчення етнополітичних процесів минулого. А відтак – закладає підвалини еволюції історичних уявлень українського народу про себе.

Практично «Історія Русів» поставила історію України, історичну пам'ять народу вже у XIX ст. на поле битви за відродження української державності, її республіканської форми правління, заснованої на демократичних принципах із сильною позицією громадянського суспільства в політичному житті країни.

Джерела та література:

1. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / І. Гирич. – К.: Український письменник, 2014. – С. 94.
2. Дігер Лангевіше. Нація, націоналізм, національні держави в Німеччині і Європі. – К.: вид. КІС. – 2008. – С. 20 – 21.
3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5.
4. Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. – С. 16 – 18.
5. Сергеевич В. И. Древность русского права. – Вече и князь. – СПб., 1908. – Т. 2. – С. 125 – 126; Вилкул Т.Л. Люди и князь в древне русских летописях середины XI – XIII вв. / В.И. Сергеевич. – М.: Кадрига, 2009. – С. 227 – 229, 230 – 320.
6. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XV – перша половина XVIII ст.) / П.М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – С. 110.
7. Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVIII ст. / В. Смолій, В. Степанков. – С. 22.
8. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVIII – XVIII ст. / В. Горобець. – К.: Інститут історії НАНУ, 2000. – С. 6 – 48.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией. – СПб.: 1861 – 1892. – Т. 1 – С. 39; Т. 8 – С. 53, 184.
10. З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи/ Упорядник В.Станіславський. – К.: Інститут історії НАНУ, 1996. – С. 74.
11. Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. – Вибрані твори. – К., МАУП, 2006. – С. 54.
12. Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. – Вибрані твори. – К., МАУП, 2006. – С. 55, 99 – 100.
13. Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. – Вибрані твори. – К., МАУП, 2006. – С. 57; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції в першій половині XVIII століття. – К.: Інститут держави і права НАНУ, 2001. – С. 216 – 217.
14. Гроций Г.О. О праве войны и мира. – М.: Научный издательский центр «Ладомир». – 1994. – Кн. 1. – Гл. I параграф XIV. – С. 108.
15. Пилип Орлик. Конституція... – С. 57 – 58.
16. Ентоні Д.Сміт. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – К.: Темпора, 2009. – С. 187 – 191.
17. Костомаров. Дверусскиенародности // Собр. соч. – СПб.: 1903. – кн. 1 – Т. 1. – С. 55.
18. Гирич І. Українську інтелектуали і політична окремішність... – С. 109.
19. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – С. 4 – 5.
20. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 298.
21. Соловьев М.С. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Т. 16 – С. 29 – 31; Гуржій О.І. Гетьман Скоропадський. / М.С. Соловьев. – К.: Альтернативи, 2004. – ; Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – К.: Інститут історії НАНУ, 1998.
22. Струкевич О. Політико-культурні орієнтири еліти України / О. Струкевич. – Гетьманщини. – К.: Інститут історії НАНУ, 2002. – С. 387.
23. Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Випуск III. – К.: УАН, 1927. – С. 361.
24. Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Випуск III. – К.: УАН, 1927. – С. 362.
25. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Бібліотека «Ейдос» – Вип. 3. – Ч. 2. – К.: Інститут історії НАНУ, 2009. – С. 181 – 187.
26. Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 385 – 387.
27. Струкевич О. Політико-культурні орієнтири... – С. 183, 186 – 189, 222 – 223.
28. Дідович С. Разговор Великороссии с Малороссией / С. Дідович // Українська література XVIII ст. – К.: Наукова думка. – С. 395.
29. Прощение малороссийского шляхетства // УІЖ. – № 9. – С. 93.
30. Прощение малороссийского шляхетства // УІЖ. – № 9. – С. 93.
31. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... – С. 299; Накази Малороссийских депутатов 1767 года. Акты о выборах депутатов в Комиссию. Сочинения. Уложения / В. Смолій, В. Степанков. // Киевская старина. – 1888. – № 7 – 9. – С. 142 – 166.
32. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. / З.Когут – К.: Основи, 1996. – С.

33. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. – М.: 1858. – Кн. 3. – С. 63 – 64, 94 – 96.
34. Из паперів Григора Андрійовича Полетики (друга половина XVIII віку) // Український археографічний збірник. Археографічна комісія УАН. – Т. 1. – К.: УАН, 1926 – С. 161.
35. Когут З. Російський централізм і українська автономія. / З.Когут . – С. 228.
36. Когут З. Російський централізм і українська автономія. / З.Когут . – С. 263.
37. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 135 – 136.
38. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 41.
39. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 138.

Аннотація

Раскрывается эволюция взглядов украинских интеллектуалов на государственническую концепцию властно-административного устройства украинского государства - Гетманщины. Рассматривается несколько доктрин: гетьмансько-парламентская, парламентско-гетманская, старшинско-шляхетская республика.

Ключевые слова: государственная доктрина, концептуальные взгляды, политическое равновесие власти, законодательная, исполнительная, судебная власть.

Annotation

The article reveals evolution of the Ukrainian intellectuals' views on the sovereign political community concept of the administrative and power structure of the Ukrainian State «Hetmanshchyna». It considers several doctrines: hetman and parliamentary republic, parliamentary – hetman republic, Cossack austocratic republic.

Key words: sovereign political community doctrine, conceptual views, political power equilibrium, legislative, executive, judicial power.

УДК 94(477) «17»

**Анатолій Іваненко
(Київ)**

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ «СТАТТІ»
ГЕТЬМАНА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО**

Здійснена спроба аналізу малодослідженого документу 60-х років XVII ст., що характеризує військово-політичну діяльність гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького.

Ключові слова: гетьман, московський уряд, військова кампанія, гарнізони, воєводи.

Постать гетьмана Лівобережної України Івана Мартиновича Брюховецького залишається однією з найбільш суперечливих у вітчизняній історіографії. Попри значну увагу істориків багатьох поколінь до персоні гетьмана поки що зарано говорити про наявність всебічної та об'єктивної оцінки його діянь. Причина такого становища криється насамперед у відсутності достатньо репрезентативної і достовірної джерельної бази, яка б допомогла відтворити всі аспекти державно-політичної діяльності козацького провідника. Відтак, для дослідників першорядного значення набуває ретельне вивчення та використання всіх без винятку джерельних свідчень, які збереглися від тієї буремної епохи. У цьому плані значне зацікавлення викликає документ під умовною назвою «Статті Брюховецького, привезення в Москву Хлоповимъ», виявлені свого часу серед стовпців Білгородського столу, що зберігалися в Московському Архіві Міністерства Юстиції і досить давно введені до наукового обігу [19, с. 287]. Ці матеріали неодноразово ставали предметом побіжного аналізу провідними вітчизняними науковцями [4, с. 401 – 402; 16, с. 290]. Тим не менше, інформаційний ресурс цього безперечно цінного історичного джерела, на нашу думку, ще далеко не вичерпаний. У даній розвідці автор, послуговуючись скороченою копією документу, що зберігається у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [7], намагається визначити ті принципи, на яких І. Брюховецький прагнув будувати взаємовідносини з Московським царством у військово-політичній сфері на початковому етапі свого гетьманування.

Як відомо, після повного провалу Лівобережного походу польського короля Яна Казимира гетьман І. Брюховецький 1663 р. вдався до контрнаступу на Правобережжя з метою поширення своєї влади на всю територію Українського Гетьманату. Про бажання «...потягнути заодно со всеми войсками ко Чигирину и Суботову» [10, арк. 30] Брюховецький заявляв московському уряду ще перебуваючи у статусі «кошового гетьмана» Запорозької Січі. Отримавши гетьманську булаву, він активізував воєнні дії на півдні Лівобережжя та виношував плани походу за Дніпро [2, с. 29],